

Szigeti Csaba: *Életünk*, 2012. 2-3.
Nádas Péter: *Világló részletek*
Babits Mihály: *Halálfiái, Hatboldas rózsakert*
Dante Alighieri: *Isteni színjáték*
Bessenyei György: *Tariménes utazásai*
Jókai Mór: *Utazások Erdélyben*
Róna Judit: *Nap nap után*
Gálos Rezső: *Bessenyei György életrajza*
Kölcsey Ferenc: *Himnusz*
Vörösmarty Mihály: *Szózat*
Petőfi Sándor: *Nemzeti dal*
Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou, 1294-1324*
Garaczi László: *Tranzit Mundi*
Parti Nagy Lajos: *Bordacsont a kuvaszoknak*
Csíkszentmihályi Mihály: *Az áramlat*
Nádas Péter: *Párhuzamos történetek*

NAGYGÉCI KOVÁCS JÓZSEF

„Közös nyomorúság”

HELTAI JENŐ HÁBORÚS NAPLÓJÁRÓL

Négy fal között – Naplójegyzetek 1944-1945 a címe annak a visszaemlékezésnek, amit a különleges sorsú öregúr, Heltai Jenő vetett papírra, eredetileg olyanokra, amik éppen a kezébe akadtak, aztán nyugalmasabb időkben egybeszerkesztett, javított, mert közlésre szánt. Az íróként, költőként és színpadi szerzőként is ismert és népszerű Heltai Jenő zsidó származása miatt állandó támadásnak volt kitéve, a német megszállás alatt pedig bujkálni kényszerült, a mentesítési procedúrában nem akarván részt venni. Egyedül a Slachta Margit szerzetes vezette védett ház segítségét fogadta el, igaz Margit testvér onnan mentette ki, ahonnan kevesek kerültek ki élve. „Micsoda komikus dolog a jámbor Margit testvér és a jó öreg destruktív Heltai Jenő” (346.) – írja a naplóban, máshol meg tömören így foglalja össze a menekültek napirendjét: „távoli durrogás és közeli rózsafűzér” (364.).

73 éves ekkor, és addigi élete sem volt kalandmentesnek mondható. Irodalmi pályáján a kísérletezés, a botrányosságig terjedő bátorság a jellemzője, a polgári életben a városi kaland a létformája, egy személyben megfért benne a kabarészerző és a drámaíró, a haditudósító és a kávéházi társalgó. Egy igazi világvárosi polgár: a legkritikusabb időkben sem mondott le sem az olvasmányokról, sem a derűről, sem a szivarokról, sem a szabad gondolkodásról. A német megszállás, Budapest ostroma alatt is amikor csak tud, olvas és fordít, véleménye van a helyzetről, keresi a derűt, és folyamatosan feljegyzi szivarbeszerzéseit, illetve dohányzási szokásait.

A legnehezebb idők kétségtelenül a háború utolsó hónapjai voltak. Feljegyzéseit 1944. március 19-től, a német megszállás kezdetétől 1945. április 12-ig vezette.

A szövegből elkészült egy gépirat is, de a megjelenésre 1950-ben már nem kerülhetett sor. Amit a Naplóban egy letiltás friss élményével kapcsolatban ír, igaz lesz onnantól kezdve élete végéig: „5 éves jobboldali cenzúra után ma a baloldali fogja be a szájamat” (520.). 1947-ben még megjelenik egy új verseskötete, de legközelebb majd csak közvetlenül halála előtt kap elismerést, Kossuth-díjat és verseinek gyűjteményes megjelenését.

Egy úr, aki a *Néma levente* című művében elhangzó, az „élet szép, hát tenéked magyarázom?” elvét nem csak megírta, de élni is próbálta, a magyar történelem borzalmas időszakának élő tanúja volt. Naplója még akkor is különleges érték, ha érezhető, hogy a kiadott szöveg nem primer, hanem utólagos szerkesztésekkel nyerte el mostani formáját. A kötet a Magvető Tények és tanúk sorozatában jelent meg, a szerkesztés (valamint a bőséges jegyzetanyag és a terjedelmes névmutató) Tamás Zsuzsanna értő szerkesztését dicséri.

Az 1944. március 19-én megkezdett feljegyzések az első napoktól kezdődően tele vannak hírekkel és (gyakran utólag minősített) álhírekkel. Heltaiéknál a különböző tilalmak ellenére rengeteg látogató fordul meg, akikkel megvitatják a folyton változó helyzetet. A „kávéházi” hangulat azonban csak a felszín. Önmagának, azaz a naplójának súlyos gondolatokat vall meg. Április 5-én így ír: „A megszállás tizennyolcadik, a csillag első napja. [...] „Ami engem illet, pillanatról pillanatra jobban erősödik a gyanúm, hogy régóta örült vagyok, elképzelhetetlen közönnyel nézem, ami körülöttem történik. Sohasem gondolok arra, hogy magyarul írtam, és műveim jelentenek valamit akár nekem, akár a magyar irodalomnak. Noha semmi közöm nem volt a zsidósághoz és vele semmi közösségem, mégis örökké éreztem azt, hogy zsidó vagyok. És ez mindig nyomott és bénított. Fiatal koromban még mertem magyarnak érezni magamat, ostobán büszke voltam rá, később semminek sem éreztem már magamat, se magyarnak, se zsidónak, legföljebb olykor-olykor nagy ritkán embernek. Ma már annak sem, legföljebb növénynek. Megjött a sárga csillag, 1 pengő 50 fillér az ára. Nem szép, fölvarrtuk.” (41.)

De a hozzá elérkező hírek alapján meg van a véleménye a magyar társadalom különféle közösségeiről, a reformátusokról például ez jut eszébe: „a reformátusok nem hajlandóak a csillagos reformátusokkal együtt úrvacsorát venni, a pap külön adja nekik. Az egyház éppen úgy megbukott, mint annak idején a szocializmus. Két vallás maradt meg, a nácizmus és a bolsevizmus. Vallásháború ez is, két misztikumnak az összeütközése. Melyik győz? Akármelyik győz, a másiknak minden árnyalata elpusztul. A világ vagy nácista lesz, vagy bolsevista.” (45.) Később az igazság kedvéért arról is beszámol, hogy milyen intézkedésekkel próbálnak segíteni az egyházi előljárók, ír a katolikus, református, evangélikus egyházak mentőakcióiról, nagy hálával szól a Szociális Testvérek emberfeletti szolgálatáról, ahogy a fenti „hír” párvaként azt is megírja, hogy „Ravasz László nagypénteki beszédének végén kijelentette, hogy a csillagosok is járulhatnak az úrvacsorához” (45.). Próbál – amennyire lehet – tárgyilagos lenni, de erős benne a vád is: „megvan a segítségre való szándék, a baj csak az, hogy egy kicsit későn. Az első lépésnél kellett volna az embertelenséget megállítani.” (115.) Feljegyzi a megtapasztalt emberség legkisebb jeleit is: „az utcán egy előkelő megjelenésű magyar úr odalépett egy zsidóhoz, megemelte a kalapját és azt mondta: „Én öntől bocsánatot kérek.” (45.) Ezzel

együtt azt is leírja, maró keserűséggel, hogy a „németek, akik a saját maguk elkövette hitványságok háromnegyed részét áthárítják a magyarokra, maguk is föl vannak háborodva a magyarok hitványsága miatt, megint megállapítják, hogy itt eddig körülbelül 50000 zsidót jelentettek föl, sehol máshol ennyit” (95.). Ha pedig a nagy magyar dicsőségről írt sorait olvassuk, nehéz azt megrendültség nélkül tennünk: „Nagy magyar győzelmek: 1. a törpe Zoli bohócot internálták, 2. a gyerekeknek tilos játék szereiket magukkal vinniük a gettóba (122.)”.

Saját szenvedéséről, a bujkálásról, a veszélyekről tárgyilagosan tudósít, néhol egyenesen regényszerűen, a következő napkezdő mondatokban például nem nehéz némi rejtői humort is érzékelni: „Szerda, február 14. Jó éjszaka. Csendes lövöldözés.” A humor természetesen állandó segítség a bajban. Egy jó darabig tartanak – a polgári lakás illúzióját is fenntartandó – egy kanári párt. „Kanáriékat, a viharos időkhöz alkalmazkodva, Kohnéknak neveztük el.” (131.) De jut a vitriolos humorból a nagy német győzelmet még mindig váró és áhító, ezért az országot teljes és végső romlásba taszító politika akkori kiszolgálóinak, az újságok szerkesztőseinek is: „a szerkesztőségben még mindig azt írják, hogy mindenkinek meg kell halnia, azonban senki sem akar meghalni, legkevésbé a szerkesztők” (278.). A háborúról, az addig abból kimaradó fővárosban terjedő viccet is feljegyzi: „Válts kisszakkaszt és menj ki a frontra!” (443.), azaz egy-két villamosmegállónyira van már a háború a belvárostól. Beszámol arról, hogy „erkélyajtóval fűtünk ma” (508.), de arról is, hogy milyen higiénés körülmények vannak körülötte: „három hetes ingemet és 5-6 hetes gatyámat tiszta pizsamával cseréltem fel, ami – tekintve azt, hogy Budapest még nem esett el – talán kissé elhamarkodott dolog volt” (453.).

De hiába a sokszor oldott hang, a körülötte zajló társalgás, súlyos víziói, a megmagyarázhatatlannak valamifajta értelmet adni akaró belső monológok kemények, lesújtóak. „Csodálatos együgyűség! Valamikor azt reméltem, hogy a közös nyomorúság rávezeti majd az embereket a megértésre, az egymáshoz való tartozás érzésére, a kölcsönös segítségre. Ezzel szemben az idegesség, a mással való nem törődés még jobban kiéleződik, összefogás helyett még nagyobb széthúzás, az esetet nem emelik föl, hanem rátaposnak. Órültek kezébe került a világ, egy bolond százmilliót csinál. A szamarak, a betegek és a gengszterek uralkodnak, mindenki gyilkol és rabol. Az egyház megbukott: prédikál, alkalmazkodik, és titokban majdnem áldását adja a dolgokra, mindaddig, amíg neki nem esik baja.” (60.) Egyszerre beszél az emberi természet elveszettségéről és az azokból épülő intézmények szükségképpen való bűnösségéről. Mielőtt azonban ő maga is az általánosítás bűnébe esne, hangsúlyozza a személyes felelősséget. „Nem a vallás bukott meg, hanem a kényelmes, ingyenélő, közönyös és hitetlen papság.” – azaz *nem azonosítja az egyházakat* és más egyéb társadalmi csoportosulást *azok bűnös részével*, hanem az emberi gyarlóságot és azok megmutatkozásait vádolja. Ez Heltai tárgyilagossága, amit érdemes meggondolni politikai oldalaktól, egyházi elköteleződésektől függetlenül ma is. Heltai következetes: megírja kímélet nélküli véleményét zsidó sorstársai *egy részéről* is. „A szegény zsidók egy szálig el fognak pusztulni, a gazdagok átmentik magukat, az új társadalomban tehát megint együtt lesznek az urakkal, akikkel azelőtt is tökéletesen megértették egymást. Hiszen ezekhez asszimilálódtak, a magyarországi zsidó azért olyan hitvány, mert hitvány a magyar úr is.

Nem az a baj, hogy a zsidó nem asszimilálódott, hanem az, hogy túlságosan asszimilálódott. A szegény zsidót éppen úgy lenézte, ahogy a magyar középosztály meg a dzsenti. A zsidó bűnök elsősorban magyar bűnök. A fölkapaszkodott zsidó hozzá hasonult annak az osztálynak a mentalitásához, amelybe fölkapaszkodott. Az izgága, léha, dorbézoló, kártyás, kurválkodó, nagyszájú, pöffeszkedő, kulturálatlan magyar fickó és a tolakodó szemtelen ordinári módon viccelő zsidó jampec között nincs különbség. Talán csak annyi, hogy ha a gőgös magyar valamikor százkoronással gyújtott pipára a feltűnési tébolyban tomboló zsidó ezerkoronással gyújtott cigarettára.” (102.) Súlyos szavak egy kétségbeesett polgártól, aki magára nézve nem is elsősorban az életéért aggódik – amellet, hogy nyilvánvalóan félti szeretteit, barátait –, hanem kőkemény ítéletével az egész rendszerről mond véleményt. Az első világháború utáni konszolidációs években reménykedés volt, a csonka, de épülni akaró ország Heltai szerint kapott akkor egy esélyt, de nem élt vele. A félreértések elkerülése végett véletlenül sem nemzetiségekről, vagy vallásokról beszél: hanem *a típusról*. Az „ezért tart itt ez az ország, ahol”-féle megállapításának érvényességét a szituáció adja. A következőkben általánosságban is kemény szavak jönnek: „Mi várható ettől az országtól? [...] Nálunk minden igyekezet odahat, hogy az emberek elfelejték az írást és az olvasást” – s nem véletlenül Bethlen Istvánt idézi, aki azt mondta: „rendületlenül bízik a magyar középosztály hitvány-ságában.” (103.) Ehhez Heltai az alábbi gondolatmenetet fűzi: „ha a középosztályon múlik, a zsidóság megússza dolgot, máról holnapra elfelejtve mindent. A régi pizsokban összetalálkoznak anélkül, hogy egymás iránt való érzelmeik egy hajszálnyi is változtak volna. Rettenetes átalakulásnak, 150 évig tartó szigorú nevelésnek kell jönnie, hogy az emberek itt valahogyan közelebb kerüljenek egymáshoz. Nagy munka lesz az ember biztonság és szabadságérzésének helyreállítása, még nagyobb az egyház tekintélyének és hitelének helyreállítása. Ez ma majdnem lehetetlennek látszik, de tökéletesen fölöslegesnek is, legalább a régi mértékében annak.” (103.)

Mindehhez annyit fűzhetünk, szintén Heltait idézve, hogy ugyanígy bukott meg a politikai elitől kezdve a művésztársadalom, a színházak és a szerkesztőségek, és úgy általában Magyarország. Az írt 150 évből közel a fele eltelt azóta, de talán nem túlzó, ha azt mondjuk, messze nem azzal a munkával, amit Heltai szükségesnek tartott. Pedig a háború végére teljessé vált a megjövendölt apokaliptikus idő, amikor a „zsidó és a keresztény egy lakásban bujkál”, amikor a végső kétségbeesésben azt látja Heltai és nyilván vele együtt mindenki, akinek volt szeme a látásra, hogy „az emberek itt játszanak, azt játsszák, hogy élnek” (508.). A teljes összeomlás kínált volna újjászületésre esélyt, de az, akkor, egy jó időre még elmaradt. Ez a napló a maga módján sokat segíthet abban, hogy ne maradjon el végképpen.